

1.01
Prejeto 28. 3. 2011

UDK 329.052(497.4:4-12)"1945/1990"

Aleš Gabrič*

Disidenti v Sloveniji v primerjavi z vzhodnoevropskimi komunističnimi državami

IZVLEČEK

Po sporu s Sovjetsko zvezo je bila Jugoslavija bolj odprta proti Zahodu kot druge vzhodnoevropske komunistične države. Zaradi tega vprašanje disidentstva v Jugoslaviji ni povsem identično sorodnim primerom v drugih komunističnih državah. Kljub temu pa lahko tudi v Jugoslaviji najdemo intelektualce, ki so zaradi svojih izrečenih ali zapisanih besed o komunističnem režimu občutili moč njenega represivnega aparata. V delu sta konkretnije predstavljena dva primera iz Slovenije, omenjeni so najbolj znani jugoslovanski disidentski pojavi, v primerjavi pa pridejo do izraza sorodnosti in razlike med disidentstvom v Sloveniji/Jugoslaviji in drugih vzhodnoevropskih komunističnih državah.

Ključne besede: Slovenija, politika, disidentstvo, disidenti, represija, Jože Pučnik, Franc Miklavčič

DISSIDENTS IN SLOVENIA IN COMPARISON TO THE EASTERN EUROPEAN COMMUNIST STATES

ABSTRACT

After the dispute with the Soviet Union, Yugoslavia became more open towards the West than the other Eastern European communist countries. Consequently the question of dissidents in Yugoslavia is not completely identical to similar cases in other communist countries. Nevertheless we can also find intellectuals in Yugoslavia who felt the power of its repression apparatus because of what they said or wrote about the communist regime. The following work contains a detailed presentation of two examples from Slovenia and mentions the most widely known Yugoslav examples of dissidence. The comparison underlines the similarities and differences between dissidence in Slovenia/Yugoslavia and in other Eastern European communist countries.

Key words: Slovenia, politics, dissidence, dissidents, repression, Jože Pučnik, Franc Miklavčič

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: ales.gabric@inz.si

Pojmi protikomunizem, opozicija komunističnemu režimu, kulturniška (intelektualna) opozicija ali disidentstvo v opisovanju političnega sistema v vzhodnoevropskih državah za železno zaveso pri različnih avtorjih, ki obravnavajo to problematiko, nimajo povsem enoznačnega pomena. Če pa je treba v ta sklop uvrstiti še Jugoslavijo, se položaj še dodatno zaplete. Se je možno pri iskanju minimalnega skupnega imenovalca zadovoljiti s preprostim odgovorom, da je šlo v vseh primerih za komunistične države? Ali pa je kljub vsemu treba prisluhniti opozorilom, da je šla Jugoslavija od reform ob prelomu štiridesetih v petdeseta leta po precej drugačni poti v svojem iskanju socialistične ureditve države? Obe stališči sta vredni razmisleka, sporno pa bi bilo pristajati samo na eno razlago, drugo pa povsem spregledati oz. odmisлити.

Tudi za opisovanje pojavov in razvoja v Jugoslaviji moramo uporabljati enaka izhodišča in oznake za analiziranje razmer, kot veljajo v znanstveni literaturi za označevanje sorodnih pojavov v drugih nekdanjih komunističnih vzhodnoevropskih državah. To velja tudi za obravnavanje disidentstva, čeravno ob tem vedno znova trčimo na dodatna vprašanja in zaplete. Medtem ko je bila usoda najbolj znanih disidentov iz nekaterih vzhodnoevropskih držav, npr. Češkoslovaške, Poljske in Madžarske, opisana že v številnih delih, se po drugi strani z disidentstvom kot pomembnim političnim problemom nista srečevali npr. romunska in bolgarska komunistična oblast. V skorajda standardnem delu o evropski zgodovini po drugi svetovni vojni, *Postwar: a history of Europe since 1945*, ki jo je napisal profesor Univerze v New Yorku, britanski zgodovinar judovskega rodu Tony Judt, je kot edini disident iz Jugoslavije omenjen Milovan Đilas.¹ »Disidenti (izraz, ki na splošno ni bil po volji tistih, ki jih je označeval), so se večinoma že odvrnili od režima in od 'socialističnega' jezika, ki ga je podpiral«, je omenil Judt.² Njegov oris disidentov se osredotoča na intelektualce iz Poljske, Češkoslovaške, nekaj manj Madžarske, dodal je še primere iz Vzhodne Nemčije, kjer je kritika prihajala bolj z leve strani, in posameznike iz Romunije. Jugoslavije v tem kontekstu podrobneje ne obravnava. Na podoben način je zaobjel tematiko že v članku, ki ga je napisal v času politične krize ob koncu osemdesetih let 20. stoletja, ki je nakazovala možni skorajšnji konec komunističnih režimov. V prispevku, ki ga je naslovil *The Dilemmas of Dissidence: The Politics of Opposition in East-Central Europe*,³ je sicer opozoril, da bi bilo v analizo »smiselno vključiti Jugoslavijo, ali vsaj Slovenijo in Hrvaško«.⁴ Toda tega nato ni uspel narediti.

Vzorec, ki ga povzema Judt, ni osamljen. Tudi profesorica Univerze v Torontu Barbara J. Falk se je v monografiji *The Dilemmas of Dissidence in East-Central*

¹ Tony Judt: *Postwar: A history of Europe since 1945*. London 2005.

² Prevod po slovenski izdaji: Tony Judt: *Povojna Evropa: 1945–2005*, 2. knjiga. Ljubljana 2007, str. 651.

³ Tony Judt: *The Dilemmas of Dissidence: The Politics of Opposition in East-Central Europe*. V: *East European Politics and Societies*, 1988, Iss. 2, str. 185–240.

⁴ Prav tam, str. 186. V originalu: »In many ways it would make sense to include Yugoslavia, or at least Slovenia and Croatia, in this discussion«.

Europe, za katero si je naslov sposodila kar pri Judtu, omejila na Poljsko, Češko-slovaško in Madžarsko, Jugoslavije pa sploh ni omenila.⁵ Še najboljši poskus primerjalne analize, v kateri bi zajeli čim več držav bivše komunistične Vzhodne Evrope, sta opravila Detlef Pollack in Jan Wielgohs, profesorja Europa-Universität iz Frankfurta na Odri. V zborniku *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe* sta zbrala in objavila prispevke desetih avtorjev.⁶ V zaključni analizi sta opozorila, da so primerjalne študije te problematike za nekdanje vzhodnoevropske komunistične države še vedno težavno delo, saj so analize, zbrani podatki in interpretacije na zelo različnih nivojih, odvisno od pomena pojavov v družbah v preteklosti in zainteresiranosti raziskovalcev zanje.⁷

Pri poskusih primerjalne analize opozicije komunističnemu režimu ali disidentstva se avtorji srečujejo zlasti s problemom nepoznavanja jezikov narodov na tem področju. Že na uvodnih straneh svojega dela je Barbara Falk opozorila, da je tudi zahodnjakom vzhodnoevropski disident postal razumljiv šele po objavi njegovega dela (ali njegovih del) na Zahodu v jeziku enega od večjih narodov. Za pomembno delo enega najbolj znanih poljskih disidentov, filozofa Leszeka Kołakowskega, iz leta 1966 je npr. konkretno zapisala, da pravzaprav »ni bilo bolj znano zunaj Poljske vse do ponatisa v Franciji« leta 1972.⁸

Prav v nepoznavanju tujih jezikov gre iskati vzroke, da primerjalne analize ne nudijo povsem primerljivih pristopov in rezultatov. Po drugi strani pa nepoznavanje jezikov pojasnjuje tudi že omenjeno dejstvo, da je bil od jugoslovanskih disidentov za zahodni svet bolj razpoznaven le Milovan Đilas, saj so bile nekatere njegove knjige objavljene v angleščini v Združenih državah Amerike. Presenetljivo je, da nam za prvo povojno jugoslovansko obdobje dosti več o tej tematiki ne ponujajo niti diplomatski viri, saj bi ravno od veleposlaništev zahodnih držav pričakovali, da bodo še posebej zainteresirani za prepoznavanje nasprotnikov komunističnega režima v državi, v kateri so službovali. Toda v objavljenih virih Jugoslavija *Political Diaries*, ki segajo do leta 1965, v njih pa so objavljena poročila in letni pregledi britanskega veleposlaništva iz Beograda, prav tako ne najdemo kaj dosti o disidentih iz Jugoslavije. Vnovič je edino ime, ki mu je zaradi njegovih zapisanih in objavljenih idej posvečeno nekoliko več pozornosti, Milovan Đilas. V poročilu veleposlaništva iz februarja 1958 je omenjen proces in obsodba Đilasa zaradi objave njegove knjige *The New Class* v Združenih državah Amerike.⁹

V naslednjem letu, letu 1966, ki ni več zajeto v omenjeni zbirki virov, je več pozornosti diplomatov pritegnil primer drugega v tujini najbolj znanega jugoslovan-

⁵ Barbara J. Falk: *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: citizen intellectuals and philosopher kings*. Budapest, New York 2003 (dalje Falk, *The Dilemmas of Dissidence*).

⁶ *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins of Civil Society and Democratic Transition*, Burlington 2004.

⁷ Jan Wielgohs and Detlef Pollack: *Comparative Perspectives on Dissent and Opposition to Communist Rule. V: Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe*, Burlington 2004, str. 231–266.

⁸ Falk, *The Dilemmas of Dissidence*, str. 159.

⁹ *Yugoslavia Political Diaries: 1918–1965. Volume 4: 1949–1965*, Slough (UK) 1997, str. 679.

skega disidenta Mihajla Mihajlova. Njegova aretacija in odpoved službe na Filozofski fakulteti v Zadru leta 1966, zatem pa še neuspešen poskus ustanovitve legalnega časopisa so dobili kar nekaj odmevov v diplomatskih poročilih, a do glasnejših odzivov z Zahoda s kritikami na račun jugoslovanskih oblasti vendarle ni prišlo.¹⁰

Še bolj pa se stvar zaplete, če govorimo o opoziciji in disidentstvu v Sloveniji. Četudi bi morda raziskovalec z Zahoda obvladal srbsčino ali hrvaščino, v delih, izdanih v teh okoljih, ne bi našel omembe Slovenije. Slovenski jezik je namreč neznanca tudi raziskovalcem iz drugih nekdanjih jugoslovanskih republik. V številnih delih, ki naj bi prikazovala preteklost Jugoslavije, Slovenija ali slovenske posebnosti preprosto ne obstajajo. To je vidno tudi iz prispevkov v zborniku *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, v katerem so objavljeni prispevki z znanstvenega simpozija leta 2009 v Zagrebu.¹¹ Imena slovenskih intelektualcev srečamo bolj redko (izjema je seveda prispevek slovenskega avtorja o dogajanjih v Sloveniji), in še to po navadi navedena le z objavami njihovih del v srbsko-hrvaškem jeziku ali ob njihovem sodelovanju v akcijah, ki so imele vsedržavni značaj.

Nepoznavanje jugoslovanske ali slovenske stvarnosti pa še ne pomeni, da podobnih primerov, kot so navedeni v omenjenih temeljnih delih o disidentstvu v vzhodnoevropskih komunističnih državah, v Jugoslaviji ali Sloveniji ne bi našli. Nekateri, sicer redki, so omenjeni tudi v teh delih, še več pa jih najdemo v delih avtorjev z območja bivše Jugoslavije, ki so se lotili analize intelektualcev, ki so se na takšen ali drugačen način zamerili komunističnim oblastnikom.¹² V literaturi, tako v Jugoslaviji kot širše v svetu, ob že omenjenih Milovanu Đilasu in Mihajlu Mihajlovu najpogosteje naletimo še na omembo praksisovcev, tj. sodelavcev časopisa *Praxis*, ki je izhajal v letih 1964 do 1974 v Zagrebu. Pečat disidentstva so na Zahodu dobili zelo zgodaj, že leta 1977 z objavo knjige Gersona S. Shera *Praxis : Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*.¹³ V širšem odboru revije in na poletni šoli, ki so jo prirejali na Korčuli, so sodelovali znani marksistični misleci z Zahoda, kar je delovanje te skupine jugoslovanskih filozofov in družboslovcev naredilo bolj prepoznavne tudi v tujini. S prikazom primerov iz Slovenije pa nameravam ponazoriti, da najdemo sorodne pojave tudi v krogih, ki jih ni širše poznala niti jugoslovanska javnost, še v dosti večji meri pa to velja za zunanji svet.

Pojem disidentstvo, kot je bilo že omenjeno, v navedenih delih nima enoznačnega pomena. Večina raziskovalcev te problematike se strinja v oceni, da gre za pojav iz časa po destalinizaciji, v Sovjetski zvezi pa je postal aktualen zlasti v času vladavine Leonida Brežnjeva. Že v tej točki je lahko Jugoslavija izjema, saj je v svoji

¹⁰ Katarina Spehnjak: »Slučaj Mihajlov« u bilješkama diplomatskih predstavnika Velike Britanije 1966. V: *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*. Zagreb 2010, str. 361–371.

¹¹ *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*. Zagreb 2010.

¹² Srđan Cvetković: *Portreti disidenata*. Beograd 2007; Katarina Spehnjak, Tihomir Cipek: *Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945.–1990*. V: *Časopis za suvremenu povijest*, 2007, št. 2, str. 255–297.

¹³ Gerson S. Sher: *Praxis : Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*. Indiana University Press.

različici »destalinizacije« prehitela druge vzhodnoevropske države oziroma se je odpovedala najhujšim oblikam boljševiškega terorja že nekaj let pred Stalinovo smrtjo. Pot za javno izražanje drugačnih stališč, ki so vodila do ostrih odzivov oblasti proti intelektualcem, je bila torej v Jugoslaviji odprta dosti prej kot v drugih komunističnih državah. Pri temeljnem vprašanju, koga lahko uvrstimo med disidente v komunističnem režimu, je treba po mnenju avtorja tega članka upoštevati naslednja izhodišča. Prvo je vsekakor, da gre za intelektualce z jasno razpoznavnimi demokratičnimi stališči. Pojem protikomunistične opozicije je pri tem dosti širši, saj npr. vključuje v katoliških državah kot pomembnega nasprotnika oblasti tudi Rimsko-katoliško cerkev. Njene najbolj ugledne predstavnike, ki so prebili v komunističnih zaporih dolgo vrsto let, seveda lahko označimo kot ostre kritike oblasti, a jih ob tem ne moremo označiti za zagovornike liberalnih svoboščin in načel demokratično urejene družbe. Druga pomembna zahteva za uvrstitev posameznika med disidente je, da je svoja demokratična načela tudi javno zagovarjal. V Jugoslaviji je bilo za to dosti več možnosti kot v drugih komunističnih državah, a so tudi znotraj Jugoslavije obstajale razlike po različnih obdobjih ali v različnih republikah. V Jugoslaviji samizdat ni igral skorajda nikakršne vloge, vsekakor ne takšne kot v drugih komunističnih državah. Resda so bile revije kritično misleče inteligence ukinjene ena za drugo, a na pogorišču ukinjene se je že kmalu rodila nova revija. Tretje pomembno izhodišče za označbo posameznika kot disidenta je spor s komunističnimi oblastmi, zaradi katerega je bil deležen odvzema določenih pravic. Tudi v tem primeru se Jugoslavija loči od preostalega komunističnega sveta, saj spor ni nujno vodil v najbolj stroge oblike kaznovanja, npr. sodni izrek večletne zaporne kazni. Toda že neprestano nadziranje, šikaniranje ali onemogočanje objave knjig so bili za intelektualce dokaz, da so se hudo zamerili vsemogočni oblasti.

Izobražence, ki so imeli v Jugoslaviji možnost bolj kritično opisovati stvarnost kot njihovi kolegi iz drugih komunističnih vzhodnoevropskih držav, so oblastniki pogosto označevali kot opozicijo. Oznaka pa seveda ni imela enake vsebine, kot jo ima politična opozicija v večstrankarskem sistemu, saj se v komunističnem režimu nasprotniki ali samo kritiki oblasti niso združevali v politično ali kako drugačno formalno skupino, v idejnem in svetovnonazorskem pogledu pa so bili dokaj heterogeni. Oznako opozicije je tem ljudem prilepila vladajoča komunistična pozicija v strahu za svojo oblast. Politični pragmatiki v vrhu Zveze komunistov Slovenije so t. i. kulturniški opoziciji priznavali kreativnost in sposobnost oblikovanja novih in svežih idej za nadaljnji družbeni razvoj. Tega pa oblast in njenim marksističnim načelom podrejeni intelektualci niso bili sposobni. Zveza komunistov si je v nekaj letih prisvojila številne kritike in pobude »opozicije« in jih kot lastna stališča uvrstila v svoj politični program.¹⁴ Tudi ta modus vivendi je vplival na strpnejši odnos komunističnih oblasti v Jugoslaviji do »kulturniške opozicije« v primerjavi z drugimi komunističnimi režimi v Vzhodni Evropi.

¹⁴ Aleš Gabrič: Vloga intelektualca kot političnega subjekta v enostrankarskem sistemu. V: Slovenija 1848–1898 : iskanje lastne poti. Ljubljana 1998, str. 158–168.

O mlajši generaciji intelektualcev kot možni opoziciji novega tipa so začeli v slovenskem partijskem vrhu razmišljati leta 1957 po političnih pretresih na Madžarskem in Poljskem. Vodilni slovenski partijski kulturni ideolog Boris Zihel je najožjemu vodstvu Zveze komunistov Slovenije poročal, da so dogodki močno vplivali tudi na intelektualce v Jugoslaviji in da tok polemik ni šel v smer, nad katero bi lahko bili oblastniki navdušeni: »Ne samo v Sloveniji, temveč tudi drugod, izražajo kulturni delavci mnenje, da bi bilo potrebno revidirati postavke o vodeči vlogi delavskega razreda v procesu socialistične graditve in v današnjem družbenem razvoju, češ da so dogodki v zadnjem času pokazali, da je vodilni faktor inteligenca, zlasti književniki. Ta dvom je prišel do izraza tudi v razgovorih z delegacijo poljskih književnikov, katerim so naši književniki kot prvo zastavili vprašanje, kako so poljski književniki pripravljali oktobrske dogodke, dalje na razpravah v zvezi z novim programom ZKJ.«¹⁵

V letnem poročilu notranjega ministrstva za leto 1958 je bilo prvič jasno zapisano, da stara predvojna opozicija ne predstavlja več glavne nevarnosti, temveč da ta sedaj prihaja iz druge smeri: »Glede sovražno-propagandne aktivnosti ostankov meščanskih strank je poudariti, da se je le-ta v glavnem omejevala na razne diskusije in komentarje, to je, da ni bilo med njimi opaziti nekih organiziranih oblik sovražne dejavnosti, problem pa predstavlja mlajša inteligenca, ki se ne strinja s socialistično ureditvijo pri nas.«¹⁶

Ocena, namenjena na vpogled le najožjemu slovenskemu političnemu vodstvu, je bila zapisana v času, ko je potekal prvi ostri konflikt med to generacijo intelektualcev in oblastjo, glavna žrtev spora pa je postal Jože Pučnik. Ta je imel težave z oblastjo že kot gimnazijec, saj mu je prosvetna oblast leta 1952, ko naj bi končal klasično gimnazijo v Mariboru, skupaj s še več njegovimi sošolci začasno prepovedala opravljanje mature.¹⁷ V času študija na Filozofski fakulteti v Ljubljani je Pučnik napisal več prispevkov o aktualnih domačih družbenih razmerah, ki so bili objavljeni v Reviji 57. V kritičnosti Pučnik sicer ni bil nikakršna izjema, saj so bili zelo kritični do oblasti še nekateri drugi sodelavci revije, toda njegove besede so bile po navadi zelo neposredne, lahko razumljive, medtem ko je bilo pri člankih nekaterih drugih piscev treba brati tudi med vrsticami. V članku Moralne korenine kulta osebnosti iz leta 1957 se je Pučnik posvetil temu pojavu v Sovjetski zvezi, a med drugim jasno zapisal: »Problem kulta osebnosti je splošno družbeni problem socialistične izgradnje in ni vezan le na stalinizem ali na vzhodni blok.«¹⁸ V prispevku Družba in država iz istega leta se je dotaknil odnosa posameznika do širše

¹⁵ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (AS 1589), t.e. III/7, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 14. 5. 1957, 6–7.

¹⁶ ARS, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (AS 1931), A-13-O, Letno poročilo za leto 1958, 3–4.

¹⁷ ARS, AS 1931, t.e. 1146, 217-8, 1-2. Širše o kontekstu kazenske zakonodaje gl. Mateja Režek: Jurisdiction and political penal repression in Yugoslavia in the decade following the dispute with the cominform : (1948–1959). V: East central Europe, 2002, št. 1/2, str. 73–87.

¹⁸ Jože Pučnik: Članki in spomini 1957–1985. Maribor 1986 (dalje Pučnik, Članki in spomini), str. 9.

družbe in se zavzel za pravice posameznika, kajti »osvoboditev človeka je sprostitev od vsega, kar je nad njim in izven njega – naj bo to bog, monarh ali država«. ¹⁹ V prispevku z naslovom *K svobodi* pa je poudaril evropsko tradicijo vrednot, v to umestil misli Karla Marxa in sklenil z razmislekom o svobodi v konkretni domači stvarnosti. Poudaril je, da je po politični revoluciji sledil čas utrjevanja novega pravnega sistema, a ob tem opozoril: »Pravno politične spremembe, ki jih je prinesel novi sistem, so same zase nezadostne.« Pravice so vse prevečkrat ostajale na formalni ravni in jih posameznik ni mogel uresničevati v konkretnem življenju. Vrednote, je poudaril Pučnik, morajo pri nas narediti še trnovo pot iz teorije v življenjsko stvarnost. ²⁰

V več prispevkih je Pučnik zagovarjal stališče, da bi morala biti država zgrajena po meri ljudi, ne pa da od ljudi zahteva osebno podreditev volji države. Čeprav pri orisu kulta osebnosti ni omenjal Tita in pri poudarjanju pravic posameznika pred državo ni poudarjal, da v Jugoslaviji vlada drugačno načelo, je bilo bralcu lahko jasno, da ne govori le o splošnih problemih, temveč o težavah, s katerimi se ljudje doma srečujejo na vsakem koraku. Njegovi članki razkrivajo osebnost, ki je imela precej drugačne poglede na družbena vprašanja kot državna oblast in je ta načela v javnosti tudi javno zagovarjala. Njegovi prispevki so bili objavljeni v času novega političnega zaostrovanja v državi. Bili so posledica več časovno ujemajočih se vzrokov, tako da samo neljubi prispevki v reviji mlajše generacije še zdaleč niso bili edini ali poglavitni vzrok za obračunavanje. Jože Pučnik je postal glavna žrtev tega obračuna, saj so ga v preiskavi obtoževali, da naj bi sodeloval v skupini, ki naj bi protustavno rušila obstoječi politični sistem. Od objavljenih člankov pa se je oblast ustavila le pri zadnjem z naslovom *Naša družbena stvarnost in naše iluzije*. ²¹ V njem je analiziral razhajanja med idejnimi postavkami vladajoče elite in stvarnostjo ter med miselnostjo in delom komunistov pred dvema desetletjema, ko so še bili v ilegali, in po vojni, ko so se že utrdili na oblasti. Po prihodu na oblast, je menil Pučnik, je zašla komunistična partija v hudo krizo, iz katere ne najde izhoda, saj je hotela biti po eni strani formalno samo idejna voditeljica družbe, a se je v stvarnosti povsem zlila z oblastjo. Čeprav se je oblast sklicevala na vladavino ljudstva, je bil razkol med ideologijo oblasti in ljudstvom vse globlji, je zapisal Pučnik in se vprašal: »Velik del krivde za tako družbeno atmosfero pri nas pa gre brez dvoma na partijske in oblastne forume in njihovo antagonistično razumevanje družbe. Nezaupljivost in prenapetost, njihov stalni občutek ogroženosti 'ljudske oblasti' in sumničave slutnje o nenehni prisotnosti 'sovražnikov našega socialističnega družbenega sistema', je danes postala že kronična. Človek se marsikdaj vpraša: ali imajo ti ljudje sploh še občutek, da živijo med svojim ljudstvom in v državni skupnosti, kjer so sami nosilci oblasti?« ²²

Kot povod za zaplembo zadnje številke Revije 57 in s tem posledično ukinitvev

¹⁹ Prav tam, str. 21.

²⁰ Prav tam, str. 39–40.

²¹ ARS, AS 1931, t.e. 1146, 217-8, 64–73.

²² Pučnik, Članki in spomini, str. 69.

revije je sodišče navedlo Pučnikov članek Uradništvo uradniških ustanov in njihova miselnost. V njem je Pučnik kritiziral kulturno politiko, v kateri so o programu ustanov odločali ljudje v upravnih odborih, ki so pri odločitvah o programski politiki izhajali iz ideoloških in ne iz strokovnih kriterijev.²³ Ker je bila revija ukinjena, članek ni prišel v javnost in tudi ni bil naveden v sodbi, s katero je bil Pučnik 30. marca 1959 obsojen na devet let strogega zapora.²⁴

Sodelavci revije so si dajali prispevke v branje in o njih med seboj dosti razpravljali, tako da lahko v reviji objavljena stališča ocenimo kot poglede širšega kroga generacije mlajših intelektualcev. Tudi med njimi je prihajalo do razhajanj in različnih ocenjevanj posameznih problemov. Da poti posameznikov še niso bile izkristalizirane, nakazuje tudi dejstvo, da je Pučnik v času, ko je kritiziral napake oblasti, tudi sam vstopil v Zvezo komunistov, o prispevku, ki je bil del njegove obsodbe, pa je predhodno razpravljal tudi s svojim mentorjem na univerzi, ortodoksnim marksistom Borisom Ziherlom, ki ga je Gerson Sher označil kot »strašnega dogmatika v zadevah filozofije, ki je kasneje postal najbolj neomajen jugoslovanski zagovornik 'diamata'«. ²⁵ Toda pregon sodelavcev Revije 57 je posledično razbistril položaj, saj so tisti, ki so padli v neizprosno kolesje policijske države, v poznejših letih postali še ostrejši kritiki napak državnega sistema. Poleg Pučnika je bilo zaslišanih še več sodelavcev revije, nekaj pa jih je izgubilo asistentska mesta na ljubljanski univerzi.²⁶ Za več intelektualcev, ki niso bili v kritiki napak sistema nič bolj mili od Pučnika, so ljudje menili, da so se Pučnikovi usodi izognili zaradi dejstva, da so bili njihovi očetje na pomembnih državnih ali političnih položajih.

Jože Pučnik je bil junija 1963 pogojno izpuščen iz zapora in je začel znova pisati članke, tokrat za revijo *Perspektive*, ki je izhajala v letih 1960 do 1964. Oblastnike je najbolj zmotil članek O dilemah našega kmetijstva iz št. 33-34 *Perspektiv*, v katerem je kritično ocenil reformo kmetijske politike. Po mnenju sodišča je šlo za nadaljnje vztrajanje in zagovarjanje istih stališč, zaradi katerih je bil že obsojen, zato mu je junija 1964 preklicalo pogojni odpust s prestajanja kazni in moral je vnovič v zapor.²⁷

Po prestani kazni ni dobil zaposlitve, zato je emigriral in se v Zvezni republiki Nemčiji preživljal kot fizični delavec. A je ob tem študiral in opravil doktorat znanosti ter se nato zaposlil kot docent sociologije na univerzi v Lüneburgu. Čeprav se je zanimal za vrnitev v domovino, mu je bilo jasno, da ustrezne zaposlitve v Sloveniji ne bi dobil. V slovensko stvarnost se je vrnil v povsem drugačnih političnih okoliščinah, v času politične krize osemdesetih let. Leta 1984 je bil v Novi reviji objavljen obširen intervju, v katerem je lahko prvič v domovini predstavil svojo usodo, usodo intelektualca, ki ga zaradi kritičnih misli oblast s svojim represivnim in propagandno-medijskim aparatom izloči iz javnosti. Ob koncu osemde-

²³ ARS, AS 1931, t.e. 1146, 217-8, 3-5.

²⁴ ARS, AS 1931, t.e. 1146, 217-8, 64-73.

²⁵ Sher, n. d., str. 8.

²⁶ Mateja Režek: Ideološko ozadje ukinitve Revije 57. V: Nova revija, 1994, št. 151/152, str. 194-206.

²⁷ ARS, AS 1931, t.e. 1146, 217-8, 82-87.

setih let, v času ustanavljanja novih političnih strank v Jugoslaviji/Sloveniji, se je v Nemčiji upokojil, se vrnil v domovino in postal vodja koalicije Demos, ki je aprila 1990 zmagala na demokratičnih volitvah v prvi večstrankarski slovenski parlament. Pučnik je tako opravil politično pot od mladega intelektualca, ki je postal član Zveze komunistov, ker je verjel, da je možno sistem reformirati, prek najpomembnejšega slovenskega disidenta, ki je padel v kolesje komunističnega režima, ker je javno zagovarjal demokratična stališča, do vodje politične koalicije, ki je zmagala na prvih demokratičnih volitvah in izpeljala osamosvojitve Slovenije.

Leta 1964, leto dni po objavi spornih člankov, so tudi *Perspektive* doživele usodo predhodnic – ukinitvev. Afera je bila, po običaju, posledica različnih vzrokov in ne le enega ali nekaj tovrstnih političnih nestrinjanj z oblastjo.²⁸ Pogrom nad revijo so zaznali tudi zunaj Slovenije. Analitiki Central Intelligence Agency (CIA) so junija 1965 v analizi o jugoslovanskih intelektualcih, ki kljubujejo režimu, v uvodu najprej omenili Dilasa in »dilasovščino« (»djilasism«), nato pa več pozornosti namenili še dogodkom v Sloveniji in zapisali: »Slovenska literarna revija *Perspektive* je bila prva, ki je objavila kritiko režima pri tako občutljivih zadevah, kot so kmetijska politika, enopartijski sistem, učinkovitost samoupravljanja v podjetjih, podrejenost tiska, bogastvo partijske hierarhije in druge »polomije« jugoslovanskega sistema.«²⁹

Afera je bila očitno zelo odmevna, saj so bili Američani seznanjeni s tem, da je oblast najprej poskušala z »mehkim prijemom« prepričati uredništvo, naj spremeni svojo uredniško politiko. Šele po neuspehu tega poskusa je sledila ostra politična akcija z ukinitvijo revije in aretacijami nekaterih sodelavcev, kar pa je spodbudilo odločen protest širše intelektualne srenje iz Slovenije in drugih republik.³⁰

V nadaljevanju analize je sledil še oris »Afer Mihajlov« in pojava nove revije, s katero so se nakazovale nove težave za oblast. Šlo je za revijo *Praxis*, za katero so sicer analitiki Cie zapisali, da se je »pojaviła kmalu po opustitvi *Perspektiv*«;³¹ sorodne ocene iz krogov povečevalcev pomena praksisovskega gibanja seveda ne bi našli. V jugoslovanskih pregledih disidentstva prav tako ne najdemo prej omenjenega poudarka, da so kritiki v *Perspektivah* »zapustili« socialistični okvir razmišljanja in kritizirali tudi režim kot takšen. Tako pri praksisevcih kot pri večini sodasnih vzhodnoevropskih disidentov je takrat še prevladovala kritika iz marksističnega zornega kota in v okviru danih razmer. Streznitev in konec utopije, da je možno izvesti bolj konkretne reforme sistema v okviru obstoječih razmerij politične moči, in s tem tudi začetek bolj ostrih kritik in iskanje rešitve brez naslanjanja na marksizem je prinesel poraz praške pomladi leta 1968. Sedemdeseta leta, posebej s sprejemom helsinške listine o varnosti in sodelovanju leta 1975, so spodbudila krepitev osti kritike med intelektualci v Vzhodni Evropi.

²⁸ Več o ukinitvi *Perspektiv* gl. Božo Repe: *Obračun s Perspektivami*, Ljubljana 1990 (dalje Repe, *Obračun s Perspektivami*), str. 62.

²⁹ Yugoslav Intellectuals challenge the Regime. Dostopno na: http://www.foia.cia.gov/docs/DOC_0000720787/DOC_0000720787.pdf (Vsi prevodi Aleš Gabrič)

³⁰ Prav tam.

³¹ Prav tam.

Da je bil prostor za kritiko v Jugoslaviji nekoliko širši že v šestdesetih letih, so v sklepu analize jasno zapisali tudi analitiki Cie. Ocenili so, da bo jugoslovanska oblast še vnaprej dopuščala večji manevrski prostor za intelektualce v primerjavi s tistim, ki so ga deležni v drugih komunističnih državah: »Dokler bo Tito ostal na oblasti, bo režim najverjetneje postopoma dopuščal bolj svobodno ozračje za intelektualne debate, poskušajoč hkrati obdržati kritiko v takšnih mejah, ki še ne bi ogrožale stabilnosti socialističnega sistema. Ko bodo intelektualci dobili na popularnosti, bo režim verjetno prisiljen prisvojiti nekatere od njihovih konstruktivnih idej, ki bodo spodbujale še nadaljnje spremembe.«³²

Ocene z druge strani Atlantika so bile bolj na mestu za obdobje, ko so imeli v Jugoslaviji večjo moč t. i. partijski liberalci. V drugi polovici šestdesetih let, v času »partijskega liberalizma«, namreč do tako ostrih sporov med oblastjo in intelektualci kot v primeru Revije 57 ali Perspektiv ni prihajalo, konflikti pa so znova sledili v t. i. svinčenih sedemdesetih letih. Upanje, da bo prišlo do sprememb na bolje, je splahnelo po obračunu stare generacije komunistov s Titom in Kardeljem na čelu z mlajšo generacijo komunistov, ki se je začel ob koncu leta 1971 najprej na Hrvaškem. Hrvaško nacionalno gibanje, imenovano tudi maspok, v okviru katerega se je oblikovala tudi zahteva po suvereni hrvaški državi, je bilo za skupino nekdanjih krščanskih socialistov tudi povod za analiziranje trenutnega političnega položaja Slovencev. V letih 1971 in 1972 so se sestajali v svojih domovih, v pogovorih oblikovana politična stališča pa si je v svoj dnevnik zapisoval pravnik Franc Miklavčič, tedaj sodnik Okrožnega sodišča v Ljubljani, med vojno pa partizan in pripadnik krščanskosocialistične skupine v Osvobodilni fronti.³³

Do odkritja Miklavčičevih zapisov so oblasti prišle bolj po naključju. Javno tožilstvo v Ljubljani je namreč maja 1976 sprožilo postopek proti neznanemu storilcu, ki je v reviji Zaliv, ki so jo izdajali Slovenci v Trstu, objavil članek Politična laž ali zgodovinska resnica. V njem naj bi bilo zgodovinsko dogajanje po mnenju tožilstva prikazano na tendenciozen in sovražen način, saj je avtor opisoval vlogo komunistov v oboroženem boju drugače, kot so jo opisovali vodilni komunisti sami.³⁴ Po poizvedbah je policija ugotovila, da se za psevdonimom avtorja članka skriva Franc Miklavčič, v hišni preiskavi pri njem doma pa so našli tudi njegove zvezke z zapiski pogovorov s somišljeniki. Kazenska ovadba je nato peterico z Miklavčičem na čelu bremenila združevanja zoper ljudstvo in državo ter kontrarevolucionarnega napada na državno in družbeno ureditev.³⁵

Na sodišče je bil nato poslan le Miklavčič, ki je bil oktobra 1976 obsojen na pet let in osem mesecev strogega zapora. Glavna točka obtožnice je bilo ogrožanje državne celote in neodvisnosti, pri tem pa je bilo navedenih dvanajst točk osnutka političnega programa iz njegovega dnevnika. To so bile: »1. ustanovitev slovenske države, 2.

³² Prav tam.

³³ Franc Miklavčič: Politični kriminal iz svinčenih let – 1. del. V: Delo, št. 295, 20. 12. 1993, str. 7. Gl. nadaljevanja v naslednjih številkah Dela do 27. 12. 1993.

³⁴ ARS, AS 1931, t.e. 1146, 217-10, str. 1-3.

³⁵ Prav tam, str. 60-66.

zedinjena Slovenija, 3. demokratična politična ureditev, 4. narodna sprava, 5. liberalizacija gospodarstva, 6. svobodni sindikati za zaščito delavcev, 7. kmetijstvo: rešiti in ohraniti slovenskega kmeta, 8. cerkev je ločena od države, pri čemer priznavamo krščansko etiko kot osnovo medčloveških odnosov, 9. imeti lastno politično ideologijo, 10. ljudskost gibanja, 11. ne sopotniki sistema, ampak opozicija, 12. kolektivno vodstvo v stranki.«³⁶ Kot drugo kaznivo dejanje je sodišče navedlo objavo članka *Politična laž ali zgodovinska resnica*, s katerim naj bi »s hudobnim namenom in neresnično prikazoval družbene in politične razmere v državi«.³⁷

Miklavčič je bil torej obsojen, ker je bil zagovornik temeljnih demokratičnih pravic, spoštovanja človekovih pravic in nacionalne enakopravnosti v Jugoslaviji. Le manjši del njegovih stališč je bil javno dostopen v revijah v obtoku, več pogledov pa je lahko razložil le v pogovoru s svojimi krščanskosocialističnimi somišljeniki. Svoja stališča je na kratko povzel v naslednji misli: »Jasno je, da demokratična politična ureditev države narekuje večstrankarski sistem in obnovitev starih ustavnih svoboščin. To so takozvane štiri svobode, svoboda vere, mišljenja, združevanja in tiska.«³⁸

Po pritožbi je Vrhovno sodišče znižalo kazen za Miklavčiča na dve leti in pol, v zaporu pa je prebil »le« 19 mesecev, saj se je zanj zavzel Amnesty International, slovenski politični emigranti pa so za akcijo pridobili še nekatere ameriške politike. Za pomoč iz tujine je izvedel šele, ko so mu v zaporu v zameno za odpust na prostost ponujali v podpis izjavo, da zavrača špekuliranje z njegovim imenom v tujini, da obžaluje dejanja in da želi, da bi se dogajanje čim prej končalo brez publicitete. Kolikšen je bil pritisk iz tujine, je spoznal šele po prestani kazni, ko je doma našel več kot 70 fotokopij različnih dokumentov, od izrezkov člankov iz zahodnoevropskih in ameriških časopisov, pisem Amnesty Internationala iz različnih držav, uradnih intervencij ustanov ZDA, »segajočih do takratnega ameriškega zunanjega ministra Cyrusa Vancea«.³⁹

Miklavčič je bil pomiloščen pred zasedanjem Konference o evropski varnosti in sodelovanju (KEVS) v Beogradu, ko se je hotela jugoslovanska oblast kot gostiteljica pokazati v svetli luči, kot država, ki spoštuje človekove pravice. Zato je iz zaporov na hitro izpustila več političnih zapornikov, čeprav te kategorije, za razliko od prve Jugoslavije, oblast druge Jugoslavije ni priznavala. Poleg Miklavčiča so bili v tem času s prestajanja zaporne kazni odpuščeni še Mihajlo Mihajlov, Marko Veselica, Srđan Popović, od Slovencev pa npr. še Viktor Blažič, ki je bil leta 1976 prav tako obsojen zaradi sodelovanja s krogom slovenskih izobražencev iz Trsta in pisanja za njihovo revijo *Zaliv*.

Omenjena dva primera, Pučnikov in Miklavčičev, nista bila osamljena, sta pa bila vsekakor med najbolj odmevnimi, Pučnikov ožje v Sloveniji, Miklavčičev tudi v tujini. Oba bi lahko označili za tipična disidentska primera; zaradi svojih demokratičnih stališč sta prišla v kolesje policijsko-sodne represije, ki je z njima obra-

³⁶ Prav tam, str. 157.

³⁷ Prav tam, str. 158.

³⁸ Miklavčič, *Politični kriminal iz svinčenih let – 4. del. V: Delo*, št. 298, 23. 12. 1993, 11.

³⁹ Miklavčič, *Politični kriminal iz svinčenih let – 2. del. V: Delo*, št. 296, 21. 12. 1993, 6.

čunalo na način, značilen za nedemokratske državne ureditve. Izhajala sta iz različnih idejnih okvirov. Pučnik se je v mlajših letih precej ukvarjal tudi z Marxovim delom, v splošnem pa bi ga lahko šteli za zagovornika liberalnih svoboščin. Miklavčič je izhajal iz krščanskih tradicij in je zato pokritiziral tudi nekatere novosti v družbi, ki jim ne bi mogli pripisati »komunističnega« značaja, so pa naletele na negativne ocene katoliških intelektualcev, češ da razbijajo tradicionalno družino in izničujajo svetost življenja (npr. nasprotovanje legalizaciji splava). Miklavčič je pripadal nekoliko starejši generaciji, ki je v sebi nosila tradicijo predvojnih in vojnih let, Pučnik pa je že sodil v mlajšo generacijo, ki se je svetovnonazorsko oblikovala v povojni socialistični stvarnosti. Skupno pa jima je – kot številnim disidentom – bilo tudi to, da so bila povod za obračun oblasti z njima nedvomno njuna demokratska stališča in pogledi na državo in družbo, ki so se razlikovali od pogledov vladajoče oligarhije. Toda to je hotela oblast poriniti na stranski tir in je ob obračunavanju na prvem mestu navedla težje prestopke, ki si jih je bilo treba skorajda izmisliti, na sodišču pa so dokazi stali na zelo majavih temeljih. Pučnik je bil uradno obsojen predvsem zaradi združevanja zoper ljudstvo in državo, Miklavčič pa zaradi ogrožanja državne celote in neodvisnosti Jugoslavije. Kar koli od tega pa bi bilo na »resnem« sodišču skorajda nemogoče dokazati.

Komunistična oblast je vseskozi spremljala delovanje vseh mogočih nasprotnikov in o tem redno sestavljala poročila, ki jih je dobival na vpogled le najožji krog vodilnih politikov. Leto dni pred Titovo smrtjo je vodstvo Zveze komunistov Slovenije ocenilo varnostne razmere v Sloveniji kot ugodne in stabilne, med opozicijskimi silami pa je naštel večinoma različne skupine intelektualcev. Kot je bilo že poudarjeno, je »opozicijsko« delovanje precej širše od disidentstva, zato navajanje podatka, da je v Sloveniji »poznanih okrog 500 oseb, ki se izraziteje sovražno eksponirajo«,⁴⁰ seveda ne pomeni tudi tolikšnega števila disidentov. Še največ primerov posameznikov, ki bi jih lahko označili kot disidente, bi našli v skupini, ki so jo komunistični politiki označevali kot »anarholiberalistično« in ji priznavali, da je »intelektualno dosti močna, kulturno in strokovno uveljavljena. Tvori jo mlajša inteligenca družboslovne smeri, nekateri filozofi, publicisti, kritiki in drugi javni delavci. Zlasti močnejše so njene pozicije na področju kritike, reproduktivne umetnosti, književnosti in publicistike.« Za ta krog ljudi velja, so menili vodilni slovenski politiki, da »so na svojih področjih med bolj ustvarjalnimi, imajo strokovni ugled in pogosto velik vpliv in možnosti na oblikovanje strokovnega in tudi javnega mnenja prek tiska, revij in drugih sredstev informiranja ter knjig.«⁴¹ Za njihove povezave zunaj Slovenije pa so ugotavljali: »V jugoslovanskem okviru je ta skupina najbližje enako mislečim krogom, ki so se zbirali okrog revije 'Praxis' v Zagrebu, korčulanske poletne šole, beograjske revije 'Filozofija' in odstranjenih beograjskih profesorjev.«⁴² Vsi iz »anarholiberalistične« skupine se zaradi zagovarjanja demokra-

⁴⁰ Božo Repe: *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije*. : del 1: opozicija in oblast, Ljubljana 2002, str. 11.

⁴¹ Prav tam, str. 14.

⁴² Prav tam, str. 15.

tičnih stališč niso soočili z represivnim aparatom ali medijskim linčem. Vsekakor pa bi to lahko pripisali npr. štirim univerzitetnim profesorjem, ki so bili odstranjeni iz pedagoškega procesa na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo, pa Francetu Bučarju, ki je bil zaradi šikaniranja ob službo na Pravni fakulteti. Vendar pa v teh primerih ni prišlo tudi do političnih sodnih procesov, prav tako pa niso bili povsem izločeni iz strokovnih krogov in prisiljeni sprejeti delo, pri katerem jim strokovne sposobnosti ne bi pomenile prav ničesar.

V to so bili prisiljeni številni disidenti v vzhodnoevropskih državah, ki so jim oblasti onemogočale zaposlitev v intelektualnih poklicih, ustreznih njihovim strokovnim sposobnostim. Med njimi je bil npr. tudi Vaclav Havel, ki je zapisal, da je disident, potem ko je prestopil mejo dovoljenega, izoliran od njegovega/njenega poklica.⁴³ V Jugoslaviji pa je bilo več profesorjev odpuščenih iz pedagoškega procesa na univerzi, da ne bi »pokvarili« mladine s svojimi idejami, dobili pa so izobrazbi primerno delo na raziskovalnih inštitutih. Ob upoštevanju Havlove definicije disidenta, ki je še ožja od tiste, navedene na začetku tega prispevka, bi tudi med t. i. »anarholiberalistično skupino« zelo omejili krog tistih, ki bi jih lahko označili za disidente. Razlika med njimi je le v tem, da so v pregledih političnega dogajanja v Jugoslaviji pogosto omenjeni profesorji iz Beograda, sočasna afera na Univerzi v Ljubljani pa je po navadi spregledana. Vsekakor pa je usoda teh profesorjev povsem drugačna in neprimerljiva z usodo članov KOR na Poljskem ali podpisnikov Listine 77 na Češkoslovaškem.

Da problem disidentstva v Jugoslaviji ni bil identičen tovrstni problematiki v drugih vzhodnoevropskih komunističnih državah, je ob pričakovanju Titove smrti menila tudi ameriška obveščevalna služba Cia. Dne 27. marca 1980 je v pogledu na predvečer začetka obdobja po Titu zapisala, da Jugoslavija nima težav s političnim disidentstvom: »Čeprav v državi sicer obstaja manjše število disidentov, je vladi uspelo obvladati težavo, ki jo ti predstavljajo.« Po mnenju analitikov Cie je sistem samoupravljanja omogočal razprave o političnih in gospodarskih zadevah: »Tako v Jugoslaviji ni toliko frustracij zaradi odrekanja možnosti sodelovanja v lokalni politiki kot v drugih delih Vzhodne Evrope. Poleg tega vlada intelektualcem ne preprečuje pridobivanja materiala z Zahoda ali stikov z zahodnimi kolegi — intelektualci prav tako niso omejeni s togimi ideološkimi omejitvami. Režim ima tudi odprto mejno politiko – kar omogoča tisočerm Jugoslovanom, da delajo in potujejo po Zahodu – in tako ne more popolnoma nadzorovati idej in političnih praks, ki so dostopne prebivalstvu.«⁴⁴

Disidenti so imeli enake poglede kot jugoslovanska oblast na politiko Sovjetske zveze. Oboji so nasprotovali pritisku sovjetskih oblasti na disidente, sovjetskemu napadu na Afganistan in poskusom Kremlja, da bi si na mednarodnem prizorišču podredil Jugoslavijo. Seveda pa tudi v Jugoslaviji, so sklenili v poročilu Cie, obstajajo meje svobode, ki jim disidenti nasprotujejo: »Titova osebnost, na primer, je nedotakljiva

⁴³ Falk, *The Dilemmas of Dissidence*, str. 447.

⁴⁴ Yugoslavia: A Look at the Society on the Eve of the Post-Tito Period. Dostopno na: http://www.foia.cia.gov/browse_docs.asp?doc_no=0000371959

va, o temeljnih načelih samoupravljanja in neuvrščene zunanje politike Jugoslavije je prepovedano dvomiti, voditelji režima v kritikah v medijih ne smejo biti imenovani.«⁴⁵

V letih po Titovi smrti so intelektualci prestopili tudi te meje. Kritični val je bil najmočnejši v Srbiji in Sloveniji. Toda med republikama je vladala pomembna razlika. V Srbiji so se intelektualci zaradi svojih objavljenih prispevkov še pogosto soočali s sodniki in obsodbami na zaporne kazni. V Sloveniji pa je bilo v osemdesetih letih že drugače. Sodišča so še prepovedovala članke ali posamezne številke nekaterih najbolj kritičnih revij. Toda avtorji teh prispevkov niso bili zaradi svojih stališč več obtoženi protidržavnega delovanja ali podobno konstruiranih obtožb režima in niso bili več obsojeni na zaporne kazni.⁴⁶

Ena pomembnih skupnih točk med disidenti v Jugoslaviji in v Vzhodni Evropi je bila v tem, da so njihove ideje bolj poznali na Zahodu kot pa v njihovih lastnih državah. Za večino državljanov Jugoslavije je bil Đilas žrtev znotrajpartijskih obračunavanj, o Mihajlovu so zaradi nezadostnega poročanja jugoslovanskega tiska več vedeli le bolj poučeni, za praksisovski poskus revizije marksizma pa je hrvaški zgodovinar Marko Zubak ocenil, da je bil to »navaden strel v prazno«.⁴⁷

Prav tako bi lahko zatrdili, da tudi za jugoslovanske disidente velja ocena, ki jo je za sovjetske napisal zgodovinar Univerze v Oxfordu Archie Brown v svojem delu Faktor Gorbačov (The Gorbachev Factor). Do Gorbačovove perestrojke niso imeli disidenti nikakršnega vpliva na oblikovanje širšega javnega mnenja ali celo na politične odločitve vladajočih. Kritike in stališča so imeli omejen doseg in jim je več pozornosti posvečal le del bolj kritične javnosti, tako da »so igrali vlogo pri spreminjanju politične zavesti dela inteligence«.⁴⁸

Pri nekaterih drugih primerjavah pa so opazne velike razlike med jugoslovanskimi in disidenti iz drugih vzhodnoevropskih komunističnih držav. Disidenti v Sovjetski zvezi in njenih zaveznicah so imeli velike težave pri objavljanju svojih del in idej. Pogosta rešitev je bil samizdat, ki v Jugoslaviji ni igral pomembne vloge. V času bolj zaostrenih mednacionalnih odnosov v državi se je pogosto dogajalo, da je avtor, ki svojih idej ni mogel predstaviti v domači republiki, naletel na odprta vrata v kaki drugi jugoslovanski republiki. Medtem ko je bil v državah realnega socializma samizdat pogosto edina možnost natisa dela, so v Jugoslaviji – z izjemami seveda – tudi dela spornih avtorjev izhajala pri državnih založbah in v revijah, ki so prejemale subvencije iz državnega proračuna.

V primerjavi z jugoslovanskimi so vzhodnoevropski disidenti naleteli na večjo podporo na Zahodu. Zahodne velesile so si želele sprememb v sovjetskem bloku, disidenti pa so bili v tem pogledu pomemben dejavnik spodbujanja notranje nesta-

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Aleš Gabrič: Slovenska kulturnopolitična razhajanja med kulturno ustvarjalnostjo in politično akcijo 1980–1987. V: Zgodovinski časopis, 2002, št. 1–2, str. 199–221.

⁴⁷ Marko Zubak, Praxis : neuspjeh kritičkog marksizma. V: Disidentstvo u suvremenoj povijesti, Zagreb 2010, str. 357.

⁴⁸ Archie Brown: The Gorbachev Factor. Oxford University Press, 1996, str. 9.

bilnosti v državah. Za razliko od tega so ZDA vodile politiko »keeping Tito afloat« (obdržati Tita na površju), ki so si jo začrtale ob Titovem sporu s Stalinom in jugoslovanskem izstopu iz vzhodnega bloka.⁴⁹ Stabilnost Jugoslavije je bila v očeh Zahoda pomemben dejavnik, ki naj bi k uporabi proti Sovjetski zvezi napeljal tudi druge vzhodnoevropske države. Posledično pa tisti, ki naj bi povzročali notranjo nestabilnost Jugoslavije, niso bili deležni enake podpore kot njihovi somišljeniki iz drugih vzhodnoevropskih komunističnih držav.

Pomembna razlika v primerjavi z drugimi državami je v notranjepolitičnem razvoju Jugoslavije nastala tudi zaradi njene (kon)federativne ureditve. Meje dopustnega se niso spreminjale le skozi časovna obdobja, tako kot v drugih komunističnih državah, temveč so bile tudi v istem času v različnih republikah Jugoslavije zelo različne. Po Titovi smrti je daleč največji korak naprej v liberalizaciji družbe naredila Slovenija, kar so zaznali drugi v državi in poznavalci jugoslovanskih razmer v tujini. Hrvaški zgodovinar Dušan Bilandžić je v leta 1986 izdanem delu *Jugoslavija po Titu (Jugoslavija poslije Tita)* zapisal: »V Ljubljani se je kritična misel razvijala bolj ali manj svobodno in normalno, z visoko stopnjo strpnosti s strani odgovornih političnih dejavnikov. Tam so v polemiki sodelovali tudi partijski funkcionarji, vstevši tudi najvišji in to na zelo strpen način, s položaja partnerja in brez groženj s sankcijami.«⁵⁰ Ameriški politični analitiki pa so že aprila 1982 opozorili na različen odnos v jugoslovanskih republikah do podpore Poljakom in Solidarnosti. Medtem ko so akcije drugod vodile ožje skupine disidentov in so oblasti akcije razbijale, so Slovenijo označili kot »edino pokrajino, ki dovoljuje prosolidarnostno dejavnost«.⁵¹

V času ko je Gorbačov šele najavljal reforme, so se na drugem koncu komunističnega dela Evrope, v Sloveniji, predstavniki intelektualne opozicije in oblasti že soočali na odprtih tribunah. Ko so drugod v komunističnem delu Evrope še odmevale manifestacije in listine, ki so se omejevale na kritiko obstoječega, na antipolitiko, so v Sloveniji intelektualci že prestopili mejo med antipolitiko in politiko in iskali tudi odgovore na vprašanja, kaj naj bo po zrušitvi starega temelj novega. Slovenska opozicija je aprila 1988 v tiskani obliki in na javni tribuni že predstavila koncept nove slovenske ustave – dogodek, ki si ga vsekakor ne moremo predstavljati v drugih delih Jugoslavije ali drugih komunističnih državah. Slovenska posebnost je tudi, da tovrstna dejavnost ni potekala v nikakršnih ilegalnih forumih, temveč v okviru legalnih oblik civilne družbe.

Ob različnostih pa so imele akcije intelektualcev tudi sorodne posledice v postkomunističnem času. V državah, kjer so bila med disidenti močnejša prizadevanja za človekove pravice in demokratizacijo družbe in kjer so intelektualci sodelovali pri rušenju komunističnega režima, je prehod v demokratično ureditev potekal bolj mirno. V Jugoslaviji to velja za Slovenijo, med drugimi državami bi lahko izpo-

⁴⁹ Loraine M. Lees: *Keeping Tito Afloat : the United States, Yugoslavia and the Cold War*. University Park (Pennsylvania), 1997.

⁵⁰ Dušan Bilandžić: *Jugoslavija poslije Tita: 1980–1985*. Zagreb 1986, str. 200.

⁵¹ *Pro-Solidarity Activities in Slovenia*. Dostopno na: http://www.foia.cia.gov/docs/DOC_0000371994/DOC_0000371994.pdf

stavili Poljsko, Madžarsko in Češkoslovaško. V državah z manjšo vlogo intelektualcev oz. disidentov pri rušenju komunističnega režima ali kjer so nacionalistična gesla prekrila težnje po liberalnih svoboščinah (nekateri bivše republike Sovjetske zveze in Jugoslavije ali pa Romunija), pa so mirno reševanje težav vse bolj nadomeščala agresivna sredstva.

Aleš Gabrič

DISSIDENTS IN SLOVENIA IN COMPARISON TO THE EASTERN EUROPEAN
COMMUNIST STATES

S u m m a r y

After the dispute with the Soviet Union, Yugoslavia became more open towards the West than other Eastern European communist countries. Consequently the question of dissidents in Yugoslavia is not completely identical to similar cases in other communist countries. Nevertheless we can also find intellectuals in Yugoslavia who felt the power of its repression apparatus because of what they said or wrote about the communist regime. The historical research carried out to date has mostly been limited to analysing dissidents in the Eastern Bloc countries (the Soviet Union and countries under its influence). Yugoslavia and especially Slovenia have mostly been overlooked in this sense.

The work gives a detailed presentation of two dissidents from Slovenia: Jože Pučnik and Franc Miklavčič. They came from different ideological contexts. In his younger years, Pučnik (philosopher and sociologist) also explored Marx's work, but generally he can be seen as an advocate of liberal freedoms. Miklavčič (lawyer) originated from Christian traditions and thus also criticised several new features of the society we cannot deem as »communist« in character. What they have in common (like many dissidents) is that the retaliation of the authorities against them was undoubtedly caused by their democratic principles and outlook on the state and society, different from the viewpoints of the ruling oligarchy. However, the authorities wanted to push that aside, and primarily these dissidents were accused of severe offences which almost had to be fabricated, and in the court the evidence was extremely shaky.

One of the important common points between dissidents in Yugoslavia and Eastern Europe was that their ideas were more widely known in the West than in their own countries. For the majority of Yugoslav citizens Milovan Đilas, the Yugoslav dissident most frequently mentioned in the West, was a victim of internal Party conflicts. Mihajlo Mihajlov – another dissident, well-known in the west – was virtually unknown to the average Yugoslav citizens due to the silence of the Yugoslav press, and the Praxis magazine also elicited a limited response in Yugoslavia. While for the dissidents in the Soviet Union and other real socialist states samizdat was often the only possibility to get certain works printed, in Yugoslavia – save, of course, for a few exceptions – the works of disputable authors were also published by state-owned publishing houses and magazines, subsidised from the state budget. The Yugoslav federal or, towards the end, almost (con)federal regime had an impact on the differences within Yugoslavia. The limits of what was deemed as tolerable have not only changed through time, like in the other communist countries, but also differed considerably at the same time in different Yugoslav republics. Namely, after Tito's death Slovenia was the first republic to make take the biggest leap forward in terms of the liberalisation of the society, which was also noted by the others in the state as well as by foreign experts in the Yugoslav situation. When elsewhere in the communist part of Europe manifestations and documents were still restricted to criticising the current regime – to antipolitics – in Slovenia the intellectuals had already crossed the line between anti-politics and politics, searching for answers to the question of what the foundations of the new should be after the old had been torn down. In April 1988 the Slovenian opposition already presented the concept of the new Slovenian constitution in printed form and at a public discussion. This was an event unimaginable in the other parts of Yugoslavia or in other communist countries.